THE

ISWARAPRATYABHIJNAKARIKAVRITTI

by

RAJANAKA UTPALA DEVA

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तिः

श्रीराजानकोत्पलदेवकृता

Printed by P. Vishi Nath and Sons, Photographers and Proprietors
Kashmir Pratap Steam Press, Srinagar.

SRINAGAR

1921

अथ

प्रत्यभिज्ञाकारिकाः

श्रीमदुत्पलदेवविरचिताः

स्वकृतवृत्त्या समलंकृताः ।

प्रथमो ज्ञानाधिकारः ।

कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य
दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।
समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं
तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ १ ॥

परमेश्वरप्रसादादेव लब्धात्यन्तदुर्लभतद्दास्यलक्ष्मीरहमेकाकिसम्पदा लज्जमानो जनसमीपमखिलं स्वस्वामिनं वक्ष्यमाणोपायेन प्रत्यभिज्ञापयामि येन तस्यापि परमार्थलाभेन परितुष्येयम् ॥ १ ॥

कर्तरि ज्ञातरि स्वात्म-
न्यादिसिद्धे महेश्वरे ।

अजडात्मा निषेधं वा
सिद्धिं वा विदधीत कः ॥ २ ॥

सर्वेषां स्वात्मनः सर्वार्थसिद्धिसमाश्रयस्य तत्तत्साधनान्यथानुपपत्त्या क्रोडीकृतसिद्धेः स्वप्रकाशस्य प्रमात्रेकवपुषः पूर्वसिद्धस्य पुराणस्य ज्ञानं क्रिया च स्वसंवेदनसिद्धमेवैश्वर्यं, तेनेश्वरस्य सिद्धौ निराकरणे च जडानामेवोद्यमः ॥ २ ॥

किंतु मोहवशादस्मि-
न्दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।
शक्त्याविष्करणेनेयं
प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥ ३ ॥

केवलमस्य स्वसंवेदनसिद्धस्येश्वरस्य मायाख्यामोहादहृदयङ्गमत्वादसाधारणप्रभावाभिज्ञापनख्यापनेन दृढनिश्चयरूपं प्रत्यभिज्ञानमात्रमुपदर्श्यते ॥ ३ ॥

तथाहि जडभूतानां
प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ।
ज्ञानं क्रिया च भूतानां
जीवतां जीवनं मतम् ॥ ४ ॥

वस्तूनां जडाजडभेदेन द्वैविध्यम्, तत्र जडस्वरूपस्य जीवन्निष्ठा सिद्धिः; जीवतां पुनर्जीवनं जीवत्वं ज्ञान-

क्रिये एव ॥ ४ ॥

तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं
क्रिया कायाश्रिता सती ।
परैरप्युपलक्ष्येत
तयान्यज्ञानमूह्यते ॥ ५ ॥

तत्रापि प्रत्यक्षाज्ज्ञानमात्मसंवेद्यं परत्रापि क्रिययैव प्रसिद्ध्यतीति सिद्ध एव स्वसंवेदनासिद्धतया स्वपरयोरीश्वरोऽहंप्रत्यय आत्मा । तस्य मायाशक्त्या निसर्गतिरोधानादेव विमतिः ॥ ५ ॥

ननु स्वलक्षणाभासं
ज्ञानमेकं परं पुनः ।
साभिलापं विकल्पाख्यं
बहुधा नापि तद्द्वयम् ॥ ६ ॥

नित्यस्य कस्यचिद्द्रष्टु-
स्तस्यात्रानवभासतः ।
अहंप्रतीतिरप्येषा
शरीराद्यवसायिनी ॥ ७ ॥

ज्ञानमेकं स्फुटावभासस्वलक्षणानुभवरूपं निर्विकल्पकं ते कथयन्ति । अपरं तु शब्दारूषणया स्मृतिसंशयोत्प्रेक्षादिबहुभेदं विकल्पसंज्ञम् । उभयमप्येतन्न युज्यते वो-

धरूपज्ञानातिरिक्तस्यान्यस्य संबन्धितया तस्यानुपलब्धेः कोऽसौ स्थिर आत्मा । साभिलापाहंप्रत्ययेनापि शरीरादिकवेद्यवस्तूत्तीर्णो वेदयिता न कश्चिल्लोकैरवधार्यते ॥ ७ ॥

अथानुभवविध्वंसे
स्मृतिस्तदनुरोधिनी ।
कथं भवेन्न नित्यः स्या-
दात्मा यद्यनुभावकः ॥ ८ ॥

स्मृतिकाले पूर्वानुभवनाशात्कथं पूर्वानुभवावष्टम्भधर्मा स्मृतिर्जायेत यदि तदापि तदनुभवबोधो नावर्तेत, यश्चानेककालस्थायी बोधः स एवात्मानुभविता ॥ ८ ॥

सत्यप्यात्मनि दृङ्नाशा-
त्तद्द्वारा दृष्टवस्तुषु ।
स्मृतिः केनाथ यत्रैवा-
नुभवस्तत्पदैव सा ॥ ९ ॥

अर्थाभासनाशात्तन्मुखालम्बनीयोऽप्यर्थो नास्ति स्मृतेरित्येकबोधात्मनि सत्यप्यात्मनि सा निर्विषयैवेति व्यवहारोच्छेदः । असतोऽर्थानुभवस्य विषयेण सा विषयवती यदि ॥ ९ ॥

यतो हि पूर्वानुभव-
संस्कारात्स्मृतिसम्भवः ।

यद्येवमन्तर्गडुना

कोऽर्थः स्यात्स्थायिनात्मना ॥ १० ॥

अनुभवात्संस्कारः संस्काराच्च स्मृतिर्जायमाना तं पूर्वानुभवमनुकुर्वत्यवगाहितविषयं तमनुभवमवभासयति, एवमात्मस्थैर्येण किमनुपयोगिना, संस्कारस्यात्मवादेऽप्यङ्गीकरणात्तेनैव च सिद्धेः ॥ १० ॥

ततो भिन्नेषु धर्मेषु

तत्स्वरूपाविशेषतः ।

संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्या-

त्स्मर्ता द्रष्टेव कल्पितः ॥ ११ ॥

सुखदुःखज्ञानादिभिन्नधर्माश्रयत्वेनाप्यात्मनो नोपयोगो भिन्नैरसंभिन्नस्यानुपजातविशेषस्य स्मृतावव्यापृतेः । तद्द्रष्टृवत्कल्पनामात्रमेतदात्मा स्मर्तेति ॥ ११ ॥

ज्ञानं च चित्स्वरूपं चे-

त्तदनित्यं किमात्मवत् ।

अथापि जडमेतस्य

कथमर्थप्रकाशता ॥ १२ ॥

चित्स्वाभाव्ये ज्ञानस्य चेत्यधर्मदेशकालावेशायोगादात्मन इव नित्यतादिप्रसङ्गः । जडत्वे कथमर्थस्यासौ प्रकाशः ॥ १२ ॥

अथार्थस्य यथा रूपं
धत्ते बुद्धिस्तथात्मनः ।
चैतन्यमजडा सैवं
जाड्ये नार्थप्रकाशता ॥ १३ ॥

ज्ञानं बुद्धिः सा जडापि यथा विषयरूपच्छायां धत्ते तथात्मनोऽपि चैतन्यच्छायामतोऽसावर्थप्रकाशः, तथा च तस्याश्चित्स्वरूपता स्यात् । एवं ज्ञानं सदपि नान्यसंबन्धितयानुपपत्तेः । क्रिया तु स्वरूपेणास्ति नान्यसंबन्धितया ॥ १३ ॥

क्रियाप्यर्थस्य कायादे-
स्तत्तद्देशादिजातता ।
नान्याऽदृष्टेर्न साप्येका
क्रमिकैकस्य चोचिता ॥ १४ ॥

क्रियापि पूर्वापरीभूतावयवैका कारकव्यापाररूपा युक्ता क्रमिकस्यानेककालस्पृशः स्वात्मैक्यायोगात् ; नापि कालक्रमव्यापी चैकस्वभावश्च तस्या आश्रयो युक्तः, केवलं गमनपरिणामादिरूपा सा क्रिया ; कायादीनां तु तत्तद्भिन्नदेशकालगतापूर्वसत्तामात्रमेतदतिरिक्तस्यान्यस्यानुपलम्भात् ॥ १४ ॥

तत्र तत्र स्थिते तत्त-
द्भवतीत्येव दृश्यते ।

नान्यन्नान्योऽस्ति संबन्धः

कार्यकारणभावतः ॥ १५ ॥

पूर्वस्मिन्सति परस्य सत्तेत्येतावन्मात्रेऽनुभवः, क्रियावच्च न क्रियाकारकादिसंबन्धः कश्चिद्भिन्नस्यास्यानुपलम्भात् कार्यकारणभावादृते नान्यद्वस्तूनां ज्ञातेयम् ॥ १५ ॥

द्विष्ठस्यानेकरूपत्वा-

त्सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् ।

पारतन्त्र्याद्ययोगाच्च

तेन कर्तापि कल्पितः ॥ १६ ॥

संबन्धो द्विष्ठो, न चैकेनात्मनोभयत्र स्थितिर्युक्ता; न च द्वयोः सिद्धयोरन्योन्यापेक्षा, नापि स्वात्ममात्रनिष्ठयोः पारतन्त्र्यरूपः संबन्धः । ततो यथा ज्ञातृत्वं कल्पितं तथा कर्तृत्वमपीति कथमात्मा सर्वेश्वर इति ॥ १६ ॥

सत्यं किंतु स्मृतिज्ञानं

पूर्वानुभवसंस्कृतेः ।

जातमप्यात्मनिष्ठं त-

न्नाद्यानुभववेदकम् ॥ १७ ॥

पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधजापि स्मृतिरात्ममात्रनिष्ठत्वात्स्वरूपसंवेदिकैव न तु पूर्वानुभवावेशाभावात्पूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापिका घटते ॥ १७ ॥

दृक्स्वाभासैव नान्येन
वेद्या रूपदृशेव दृक् ।
रसे संस्कारजत्वं तु
तत्तुल्यत्वं न तद्गतिः ॥ १८ ॥

सर्वा हि ज्ञप्तिः स्वसंवेदनैकरूपा नान्यसंवित्संवेद्या रूपरसज्ञानयोरन्योन्यसंवेदनेऽन्योन्यविषयवेदनमपि स्यात्ततश्चेन्द्रियनियमाभावः, पूर्वानुभवसंस्कारजत्वेन तत्सादृश्यमात्रं न तु पूर्वानुभवावगतिः, तदभावात्तत्सादृश्यमपि नावसेयम् ॥ १८ ॥

अथातद्विषयत्वेऽपि
स्मृतेस्तदवसायतः ।
दृष्टालम्बनता भ्रान्त्या
तदेतदसमञ्जसम् ॥ १९ ॥

न चापि भ्रान्त्या पूर्वानुभवं तद्विषयं शुक्तौ रजतमिवासंवेद्यमानमध्यवस्यतीति स्मृतिस्तद्विषया ॥ १९ ॥

---

१ ख० ग० पु० जन्मेति पाठः ।

स्मृतितैव कथं ताव-
द्भ्रान्तेश्चार्थस्थितिः कथम्।
पूर्वानुभवसंस्कारा-
पेक्षा च किमितीष्यते॥ २०॥

पूर्वानुभवाप्रकाशात्तद्विषयसंप्रमोषेऽध्यवसायमात्रात्स्मृतित्वं न युक्तम्। न च भ्रान्त्या पूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापनं, पूर्वानुभवास्पर्शे च तद्भिन्नयोगक्षेमाया भ्रान्तेः संस्कारजत्वे को ग्रहः॥ २०॥

भ्रान्तित्वे चावसायस्य
न जडाद्विषयस्थितिः।
ततो जाड्ये निजोल्लेख-
निष्ठान्नार्थस्थितिस्ततः॥ २१॥

अध्यवसाय एव भ्रान्त्या विषयव्यवस्थापको न तु संवित्, स च जडः कथमर्थव्यवस्थाया हेतुः। चिद्रूपोऽप्यतीतार्थमाभासयेत् अबाह्यस्वात्मोल्लेखमात्रप्रकाशो वा न[3] तद्धेतुः॥ २१॥

एवमन्योन्यभिन्नाना-
मपरस्परवेदिनाम्।

---

१ क० पु० हेतुरिति पाठः। ग० पु० भ्रम इति पाठः।

२ क० ग० पु० स्वसंविदिति पाठः। ३ क० पु० नास्त्विति पाठः।

ज्ञानानामनुसंधान-
जन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥ २२ ॥

ज्ञानानि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठितानि स्वसंविद्रूपतया नापरसंवेद्यानि तेषामन्योन्यविषयसंघटनामयः परमार्थोपदेशपर्यन्तो लोकव्यवहारः कथम् ॥ २२ ॥

न चेदन्तःकृतानन्त-
विश्वरूपो महेश्वरः।
स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञान-
स्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥ २३ ॥

चित्तत्त्वमेव विश्वरूपमतोऽतिरिक्तस्यानुपपत्तेः। अशेषपदार्थज्ञानानामन्योन्यानुसंधानमस्यैव ज्ञानादिकाः शक्तयः।

'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' (भ० गी० १५। १५)

इति ह्युक्तम् ॥ २३ ॥

स हि पूर्वानुभूतार्थो-
पलब्धा परतोऽपि सन्।
विमृशन्स इति स्वैरी
स्मरतीत्यपदिश्यते ॥ २४ ॥

पश्चादपि पूर्वानुभूतार्थानुभावितृतया पूर्वानुभूतार्थप्र-

१ ख० ग० पु० स्वादिति पाठः।

काशासंप्रमोषणं तस्यैकस्य विभोः कर्तुः स इत्यत्र पूर्वानुभूतत्वेन प्रत्यवमर्शः स्मृतिर्नाम [1]व्यापारः ॥ २४ ॥

भासयेच्च स्वकालेऽर्था-
त्पूर्वाभासितमामृशन्।
स्वलक्षणं घटाभास-
मात्रेणाथाखिलात्मना ॥ २५ ॥

स्मृतिशक्त्या स इति पूर्वानुभूतं स्वलक्षणं परामृशन्नाभासयत्येवान्यथा प्रकाशितस्य परामर्शो न कृतः स्यात्स्वसत्ताकाल एव च तेन स्मरणकाले नष्टस्याप्याभासो न दुष्यति। कदाचित्स्वार्थितावशाद्धटकाञ्चनद्रव्यसत्ताद्यन्यतमैकाभासरूपेणैवास्याः स्फुटावभासोऽन्यदा तु सर्वात्मनार्थित्वेन तथैवातिशयनिरन्तरावहितचेतसस्तु दृष्टार्थप्रत्यक्षीकार एव ॥ २५ ॥

न च युक्तं स्मृतेर्भेदे
स्मर्यमाणस्य भासनम्।
तेनैक्यं भिन्नकालानां
संविदां वेदितैष सः ॥ २६ ॥

पूर्वानुभूतश्चार्थोऽनुभवेन सह तात्कालिकस्मृतिप्रकाशेऽवभासमानः स्मृत्यभिन्न एव प्रकाशाद्भिन्नस्य प्रका-

१ ख० पु० स व्यापार इति पाठः।

शमानतानुपपत्तेः । एवं चानुभवस्मृत्यादिसंविदामैक्यं स एवात्मा वेदकः, तथाहि ॥ २६ ॥

नैव ह्यनुभवो भाति
स्मृतौ पूर्वोऽर्थवत्पृथक् ।
प्रागन्वभूवमहमि-
त्यात्मारोहणभासनात् ॥ २७ ॥

स्मृतौ स्मर्यमाणोऽनुभूतार्थो[1] यथा पृथग्भूतो भाति न तथानुभवः स्वात्मन एवाहन्ताप्रत्येयस्यानुभवमयत्वेन प्रथनात्, यश्चानेककालोऽहंवेद्योऽर्थः स एवात्मा ॥२७॥

योगिनामपि भासन्ते
न दृशो दर्शनान्तरे ।
स्वसंविदेकमानास्ता
भान्ति मेयपदेऽपि वा ॥ २८ ॥

सर्वज्ञानामपि प्रमात्रन्तरगतोपलम्भाः स्वसंविन्मात्रवेद्यस्वभावाः स्वात्मारूढा एवाभासेरन्[2], अतश्च तेषां योगिनां परात्मतापत्तिरेव[3] तत्त्वम् । प्रमेयकक्ष्यायामपि घटादिवत्प्रातिस्विकेन बोधेनावभासेरन्[4] यदि तथा सम्भवेत् ॥ २८ ॥

---

१ ग० पु० भूतोऽर्थ इति पाठः ।

२ क० ग० पु० अवभासेरन्निति पाठः । ३ ख० पु० परमेति पाठः ।

४ क० ख० शुद्धबोधात्मना रूपेणेति पाठः ।

स्मर्यते यद्दृगासीन्मे
सैवमित्यपि भेदतः ।
तद्व्याकरणमेवास्या
मया दृष्टमिति स्मृतेः ॥ २९ ॥

मया दृष्टमिति प्रमात्रन्तर्गतदर्शनपरामर्शात्मिकाया एव स्मृतेर्विभज्य कथनमेतदेवमनुभवोऽसौ ममाभूदिति भेदेनापि निर्देशः ॥ २९ ॥

या च पश्याम्यहमिमं
घटोऽयमिति वावसा ।
मन्यते समवेतं सा-
प्यवसातरि दर्शनम् ॥ ३० ॥

पुरःस्थितार्थविकल्पनेऽपि घटमिमं पश्यामि घटोऽयमिति वा प्रमातृमयमेव दर्शनं प्रत्यवमृश्यते ॥ ३० ॥

तन्मया दृश्यते दृष्टोऽ-
यं स इत्यामृशत्यपि ।
ग्राह्यग्राहकताभिन्ना-
वर्थौ भातः प्रमातरि ॥ ३१ ॥

तस्माद्दृक्परामर्शपुरःसरायां स्मृतौ विकल्पमात्रे वा

दृक्शब्दानुवेधं विनापि स इत्ययमिति वार्थमात्रनिर्देशेन सर्वत्रैकप्रमातृलीनावेवानुभाव्यानुभावकौ मायाकृतविच्छिन्नावभासावपि प्रकाशेते ॥ ३१ ॥

वर्तमानावभासानां
भावानामवभासनम्।
अन्तःस्थितवतामेव
घटते बहिरात्मना ॥ ३२ ॥

प्रत्यक्षेऽपि यावदर्थानां भेदेनावभासः प्रमात्रन्तर्लीनानामेव सतां युक्तः ॥ ३२ ॥

प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्या-
त्प्रकाशात्मतया विना।
न च प्रकाशो भिन्नः स्या-
दात्मार्थस्य प्रकाशता ॥ ३३ ॥

प्रमातृसंज्ञाप्रकाशस्वरूपतां विना यथादौ घटोऽस्य नावभातस्तथा ज्ञानकालेऽपि स्यात् प्रकाशमानता चार्थस्य प्रकाशः स्वरूपभूतो न तु भिन्नः ॥ ३३ ॥

भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने
संकरो विषयस्य तत्।

१ क० ख० पु० रोधमिति पाठः।

प्रकाशात्मा प्रकाश्योऽर्थो
नाप्रकाशश्च सिद्ध्यति ॥ ३४ ॥

प्रकाशमात्रं चार्थाद्भिन्नं सर्वार्थसाधारणं तस्य घटस्य प्रकाशोऽयमयं पटस्यैवेति विषयनियमो निर्निबन्धनः। तस्मादर्थसिद्धिः प्रकाशात्मतायत्ता ॥ ३४ ॥

तत्तदाकस्मिकाभासो
बाह्यं चेदनुमापयेत्।
नह्यभिन्नस्य बोधस्य
विचित्राभासहेतुता ॥ ३५ ॥

जडानामाभासमानतैव सत्तासिद्धिः सा चाभासमानतैव[1]। ततश्च बोधमात्रमेवात्र तत्त्वं, तस्याविशेषेऽपि क्रमेण विशिष्यमाणोऽर्थावभासस्ततोऽन्यमप्रकाशमानं हेतुतया बाह्यमर्थमूहयेदिन्द्रियवत् ॥ ३५ ॥

न वासनाप्रबोधोऽत्र
विचित्रो हेतुतामियात्।
तस्यापि तत्प्रबोधस्य
वैचित्र्ये किं निबन्धनम् ॥ ३६ ॥

विचित्रवासनाप्रबोधो न बोधाद्भिन्नः, तस्यापि

१ ख० ग० पु० आभासतेति पाठः।

वैचित्र्ये को हेतुस्ततो बाह्य एवार्थो भिन्नाभासहेतुः ॥ ३६ ॥

स्यादेतदवभासेषु
तेष्वेवावासिते सति ।
व्यवहारे किमन्येन
बाह्येनानुपपत्तिना ॥ ३७ ॥

आभासमानैरेवार्थैर्व्यवहारस्ते चाभासात्मकाः सन्तु का क्षतिः । तत्किं बाह्येन कार्यं तावता लोकयात्रासमाप्तेः । बाह्यश्चार्थः प्रमाणबाधितः सावयवो विरुद्धधर्माध्यासादेः, निरवयवश्च दिक्षट्कयोगादेर्बहुशः ॥ ३७ ॥

चिदात्मैव हि देवोऽन्तः-
स्थितमिच्छावशाद्बहिः ।
योगीव निरुपादान-
मर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ ३८ ॥

चित्तत्त्वमेवेश्वरत्वात्स्वात्मरूपतयोपपन्नाभासरूपमनन्तशक्तित्वादिच्छादिवशान्मृदादिकारणं विनैव बाह्यत्वेन घटपटादिकमर्थराशिं प्रकाशयेत् ॥ ३८ ॥

अनुमानमनाभात-
पूर्वे नैवेष्टमिन्द्रियम् ।

आभातमेव बीजादे-
राभासाद्धेतुवस्तुनः ॥ ३६ ॥

पूर्वावभासान्तःस्थित एवार्थो नान्तरीयकार्थदर्शन-वशात्तत्तद्देशकालादियोजनया विमर्शनमनुमानम् । इन्द्रियमप्यनुमीयते किंचिन्मात्रं निमित्तं तच्च बीजाद्या भासादाभासितमेव ॥ ३६ ॥

आभासः पुनराभासा-
द्बाह्यस्यासीत्कथंचन ।
अर्थस्य नैव तेनास्य
सिद्धिर्नाप्यनुमानतः ॥ ४० ॥

घटाद्याभासाद्बाह्यस्यानुपपत्तेर्नासीदाभासस्ततस्तत्र नानुमानादपि सिद्धिः ॥ ४० ॥

स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य
भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्मा-
दिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

चिदात्मनश्चेश्वरस्यात्मनीवाभेदेनार्थेष्वपि प्रकाशोऽस्त्यन्यथा प्रतिभासमानार्थैकविषयो निर्मातृतामयो वि-

२ ग० पु० अर्थकलापैकेति पाठः ।

मर्शो इच्छारूपो न स्यात् ॥ ४१ ॥

स्वभावमवभासस्य
विमर्शं विदुरन्यथा ।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि
स्फटिकादिजडोपमः ॥ ४२ ॥

प्रकाशस्य मुख्य आत्मा प्रत्यवमर्शस्तं विनार्थभेदिताकारस्यास्य स्वच्छतामात्रं न त्वजाड्यं चमत्कृतेरभावात् ॥ ४२ ॥

आत्मात एव चैतन्यं
चित्क्रियाचितिकर्तृता ।
तात्पर्येणोदितस्तेन
जडात्स हि विलक्षणः ॥ ४३ ॥

आत्मद्रव्यस्य भावात्मकमप्येतज्जडाद्भेदकतया विमर्शाख्यं मुख्यं रूपमुक्तं चैतन्यं चितिशक्तिर्दृशिरिति सा चेतनक्रिया चितिकर्तृतैव ॥ ४३ ॥

चितिः प्रत्यवमर्शात्मा
परावाक् स्वरसोदिता ।
स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं त-
दैश्वर्यं परमात्मनः ॥ ४४ ॥

अभिन्नवाच्याद्या वागमेया नित्यचित्स्वरूपत्वेनानाधन्ता परतन्त्रभावान्तरानपेक्षं शुद्धमेतत्स्वातन्त्र्यमैश्वर्यसंज्ञम् ॥ ४४ ॥

सा स्फुरत्ता महासत्ता
देशकालाविशेषिणी ।
सैषा सारतया प्रोक्ता
हृदयं परमेष्ठिनः ॥ ४५ ॥

स्फुरत्ता स्फुरणकर्तृता अभावाप्रतियोगिनी अभावव्यापिनी सत्ता भवत्ता भवनकर्तृता नित्या देशकालास्पर्शात्सैव प्रत्यवमर्शात्मा चितिक्रियाशक्तिः । सा विश्वात्मनः परमेश्वरस्य स्वात्मप्रतिष्ठारूपा हृदयमिति तत्र तत्रागमे निगद्यते ॥ ४५ ॥

आत्मानमत एवायं
ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति ।
ज्ञेयं न तु तदौन्मुख्यात्
खण्ड्येतास्य स्वतन्त्रता ॥ ४६ ॥

एतादृगशुद्धस्वातन्त्र्यवशान्नैष तदा पृथगेव लब्धप्रतिष्ठंवस्त्ववैति अपि त्वज्ञेयमात्मानमनियन्त्रितप्रभावतया ज्ञे-

१ क० ग० पु० वागेषेति पाठः । २ ग० पु० परत्रेति पाठः ।
३ ख० पु० भावप्रतीति पाठः ।

यीकरोति भिन्नज्ञेयसापेक्षत्वे ज्ञानकर्तृता म्लायेत् ॥४६॥

स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं
स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः ।
प्रभुरीशादिसंकल्पै-
र्निर्माय व्यवहारयेत् ॥ ४७ ॥

अत एव वेद्यैकीभावलक्षणपूर्णतामयात्स्वातन्त्र्यात्तदानीन्तनमेव वेदकमात्मानमीश्वरः शिवो वेदितेत्येवमादिविकल्पैराभासयति भावनादिव्यवहारार्थम् ॥ ४७ ॥

नाहन्तादिपरामर्श-
भेदादस्यान्यतात्मनः ।
अहंमृश्यतयैवास्य
सृष्टेस्तिङ्वाचकर्मवत् ॥ ४८ ॥

वर्तमानप्रमातृभावेनाहितप्रत्यवमृश्यस्य प्रमेयत्वेनेदन्ताविमर्शभेदे चाभासभेदे च प्रमातैवेश्वरशब्देन सृष्टोऽहंपरामर्शो व्यवधानेन केवलं यथा क्रियादिशब्देन क्रियादय उच्यन्ते पचत्यादिवत् पचत्यादिमुखेनेत्यभिधानात्, ईश्वरशब्दादात्मशब्दाच्चाहमिति परामृशन्नात्मानमवैति न साक्षात् प्रतीतिस्त्वस्त्येव स्मृत्येवानुभवमुखेनानुभूतस्य ॥ ४८ ॥

मायाशक्त्या विभोः सैव
भिन्नसंवेद्यगोचरा ।
कथिता ज्ञानसंकल्पा-
ध्यवसायादिनामभिः ॥ ४६ ॥

प्रकाशात्मनः परमेश्वरस्य मायाशक्त्या स्वात्मरूपं विश्वं भेदेनाभास्यते, ततः सैव चितिर्ज्ञानमध्यक्षं, तस्यैव भिन्नस्याभातस्य स्मृतिः संकल्पोऽध्यवसायो मनोबुद्धिवृत्तिरूपत्वेनापि चितिरेव ॥ ४९ ॥

साक्षात्कारक्षणोऽप्यस्ति
विमर्शः कथमन्यथा ।
धावनाद्युपपद्येत
प्रतिसंधानवर्जितम् ॥ ५० ॥

साक्षात्कारक्षणज्ञानेऽपि चितोऽर्थप्रत्यवमर्शोऽस्ति सूक्ष्मः, वाचनधावनादौ शीघ्रक्रिया तत्तद्दृश्यमानदेशाद्युपादित्साजिहासानुसंधानेन हि भवेत् ॥ ५१ ॥

घटोऽयमित्यध्यवसा
नामरूपातिरेकिणी ।
परेशशक्तिरात्मेव
भासते न त्विदन्तया ॥ ५१ ॥

अयमिति घट इति वाध्यवसायो भिन्नप्रकाशमाननामरूपातिरिक्तचितिशक्तिमय एवात्मैवाभेदेनावभासते ॥ ५१ ॥

केवलं भिन्नसंवेद्य-
देशकालानुरोधतः ।
ज्ञानस्मृत्यवसायादि
सक्रमं प्रतिभासते ॥ ५२ ॥

चित्तत्त्वस्य मायाशक्त्या भिन्नं घटादि संवेद्यं तत्तद्देशकालभिन्नं प्रकाश्यते, यस्याभेदेनावष्टम्भाद्विभिन्नदेशकालादिना ज्ञानस्मृत्याद्यवभासते ॥ ५२ ॥

अहंप्रत्यवमर्शो यः
प्रकाशात्मापि वाग्वपुः ।
नासौ विकल्पः स ह्युक्तो
द्वयाक्षेपी विनिश्चयः ॥ ५३ ॥

प्रकाशस्यात्मन्यहमिति परावाग्रूपत्वात्साभिलापोऽपि स्वभावभूतः प्रत्यवमर्शो न विकल्प इत्युच्यते, स हि प्रतियोगिनिषेधपूर्वो निश्चयो न चात्र प्रतियोगिसम्भवः ॥ ५३ ॥

भिन्नयोरवभासो हि
स्याद्घटाघटयोर्द्वयोः ।

प्रकाशस्यैव नान्यस्य
भेदिनस्त्ववभासनम् ॥ ५४ ॥

प्रकाशाद्द्वितीयस्य भिन्नस्य प्रतियोगिनोऽप्रकाशसंज्ञकस्यानवभासने प्रकाशेतरत्वं न स्यात् तस्यानवभासे व्यपोहनायोगाद्विकल्पताहानिः ॥ ५४ ॥

तदतत्प्रतिभाभाजा
मात्रैवातद्व्यपोहनात् ।
तन्निश्चयनमुक्तो हि
विकल्पो घट इत्ययम् ॥ ५५ ॥

प्रमातुरेव स्वतन्त्रस्यान्तर्लीनतदर्थाभासस्यातद्व्यपोहनेन घट इति निश्चयो विकल्पो नाम व्यापारः ॥ ५५ ॥

चित्तत्त्वं मायया हित्वा
भिन्न एवावभाति यः ।
देहे बुद्धावथ प्राणे
कल्पिते नभसीव वा ॥ ५६ ॥

प्रमातृत्वेनाहमिति
विमर्शोऽन्यव्यपोहनात् ।

१ क०पु० अपोहेति पाठः ।

विकल्प एव स पर-
प्रतियोग्यवभासजः ॥ ५७ ॥

चित्तत्त्वस्यैवेश्वरस्य मायाशक्त्या भेदावभासिनि शरीरे बुद्धावान्तरे स्पर्शे तदुत्तीर्णे वाकाशे इव शून्ये एव कल्पितेऽहमितिप्रमातृभावेन विमर्शः तत्तदाभासमानशरीरादिप्रतियोग्यपोहनकरणात् घटोऽयमितिवद्विकल्प एव ॥ ५७ ॥

कादाचित्कावभासे या
पूर्वाभासादियोजना ।
संस्कारात्कल्पना प्रोक्ता
सापि भिन्नावभासिनि ॥ ५८ ॥

विच्छिन्नविच्छिन्नेषु शून्यदेहाद्याभासभेदेषु पूर्वाभासाख्याहंकाराणामैक्ययोजनान्तःपूर्वावभासास्थितिलक्षण-संस्काराश्रिता प्रमातृव्यापाररूपा कल्पनैव प्रत्यभिज्ञाख्या ॥ ५८ ॥

तदेवं व्यवहारेऽपि
प्रभुर्देहादिमाविशन् ।
भान्तमेवान्तरर्थौघ-
मिच्छया भासयेद्बहिः ॥ ५९ ॥

आदिसर्गे वा व्यवहारकालेऽपि वा महेश्वरो माया शक्त्या देहादिमात्मत्वेनाभिनिविश्य प्रमातारं कुर्वन्नन्तः-स्थितं विभान्तमेव तत्तदर्थं क्रमेण बहीरूपं कर्तृशक्त्या-भासयति । यथावभासनमेवापूर्वमेवोत्पादनमस्य, देहा-द्यनाविष्टस्य तु स्वतो युगपदहमिदमिति सर्वार्थप्रकाशः ॥ ५९ ॥

एवं स्मृतौ विकल्पे वा-
प्यपोहनपरायणे ।
ज्ञाने वाप्यन्तराभासः
स्थित एवेति निश्चितम् ॥ ६० ॥

सर्वसंवित्सु सर्वार्थावभासः प्रमातृसंलीनश्चित्तत्त्ववदा-नुपूर्व्येण प्रकाशमानः सदा स्थित एव ॥ ६० ॥

किंतु नैसर्गिको ज्ञाने
बहिराभासनात्मनि ।
पूर्वानुभवरूपस्तु
स्थितः स स्मरणादिषु ॥ ६१ ॥

ज्ञाने बहिराभासनरूपे सहज एव चित्तत्त्वस्यान्तर-र्थावभासः स्मृत्यादौ तु पूर्वानुभवात्माऽत एव स्मृतिः संस्कारजोच्यते ॥ ६१ ॥

---

१ ख० पु० अपीति पाठः ।

स नैसर्गिक एवास्ति
विकल्पे स्वैरचारिणि ।
यथाभिमतसंस्थाना-
भासनाद्बुद्धिगोचरे ॥ ६२ ॥

स्वतन्त्रस्तु विकल्पश्चक्षुराद्यगोचरमपि बुद्धिविषयतापादनेन यथारुचि पूर्वानुभूतत्वाविमर्शनेन नवमेव तं तमर्थमाभासयति सन्निवेशविशेषं च, तत्रासावर्थः सहज एवास्ति ॥ ६२ ॥

अत एव यथाभीष्ट-
समुल्लेखावभासनात् ।
ज्ञानक्रिये स्फुटे एव
सिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥ ६३ ॥

अपूर्वार्थनिर्माणज्ञानसामर्थ्याच्च विकल्प एव सर्वस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं च स्फुटम् ॥ ६३ ॥

या चैषा प्रतिभा तत्त-
त्पदार्थक्रमरूषिता ।
अक्रमानन्तचिद्रूपः
प्रमाता स महेश्वरः ॥ ६४ ॥

तत्तत्पदार्थक्रमाच्छुरितश्चैषोऽन्तःस्थित एवाभासः स-

र्वसंवित्कालव्याप्यक्रमानन्तचिन्मय आत्मसंज्ञः प्रमाता स्वाङ्गभूते प्रमेये निर्मातृतया महेश्वरश्च ॥ ६४ ॥

तत्तद्विभिन्नसंवित्ति-
मुखैरेकप्रमातरि ।
प्रतितिष्ठत्सु भावेषु
ज्ञातेयमुपपद्यते ॥ ६५ ॥

अनेकसंवित्स्रोतोमुखैरेकप्रमातृसिन्धुमुपलीय भावभेदाः कार्यकारणतादिव्यवहारसमन्वयं भजन्ते ॥ ६५ ॥

देशकालक्रमजुषा-
मर्थानां स्वसमापिनाम् ।
सकृदाभाससाध्योऽसा-
वन्यथा कः समन्वयः ॥ ६६ ॥

स्वस्वरूपमवभासनं च भावानां स्वात्मपरिनिष्ठितमेव, युगपदेकाभासनिबन्धनश्चैषां समन्वयः सोऽभिन्नः प्रमातृलीनतया कल्पते ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्षानुपलम्भाना
तत्तद्भिन्नांशपातिनाम् ।
कार्यकारणतासिद्धि-
हेतुतैकप्रमातृजा ॥ ६७ ॥

कार्यकारणभाव इव तत्सिद्धिरपि प्रत्यक्षानुपलम्भैरेकप्रमातृमुखेन समन्वयमागत्य समन्विता, प्रत्यक्षानुपलम्भाः क्रमिकस्वविषयमात्रज्ञापनक्षीणा[1] नान्योन्यापेक्षोपलक्षणक्षमाः ॥ ६७ ॥

स्मृतौ यैव स्वसंवित्तिः
प्रमाणं स्वात्मसम्भवे ।
पूर्वानुभवसद्भावे
साधनं सैव नापरम् ॥ ६८ ॥

पूर्वानुभवस्वसंवेदनस्याभावात् स्मृतिस्वसंवेदनमेवात्रैकार्थाभासमयप्रमातृरूपं स्मृतिस्वरूपे इव प्रमाणं स्मृतेः पूर्वानुभवाभासाभावे कार्यकारणभावासिद्धेर्न कार्यलिङ्गता ॥ ६८ ॥

बाध्यबाधकभावोऽपि
स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम् ।
ज्ञानानामुदियादेक-
प्रमातृपरिनिष्ठितेः ॥ ६९ ॥

भिन्नस्वाभासमात्रनिष्ठानां ज्ञानानां को विरोधस्तत्कथं बाध्यबाधकत्वमेकप्रमातृविश्रान्तौ तु युक्तम् ॥ ६९ ॥

---

१ ग० पु० ज्ञानपरिक्षीणा इति पाठः ।

विविक्तभूतलज्ञानं
घटाभावमितिर्यथा ।
तथा चेच्छुक्तिकाज्ञानं
रूप्यज्ञानाप्रमात्ववित् ॥ ७० ॥

इह भूतले घटो नास्तीति घटाभावज्ञानं केवलभूतलज्ञानमेव शून्यभूतलस्य घटाभावरूपत्वात् । तथैव यदि शुक्तिकारजतयोरपरस्परात्मत्वाच्छुक्तिकाज्ञानमिति प्रत्यक्षबाधकम् ॥ ७० ॥

नैवं शुद्धस्थलज्ञाना-
त्सिद्ध्येत्तस्याघटात्मता ।
न तूपलब्धियोग्यस्या-
प्यत्राभावो घटात्मनः ॥ ७१ ॥

केवलभूतलज्ञानाद्भूतलस्याघटात्मता सिद्ध्यति न तु तत्राधारे भिन्नो दर्शनयोग्योऽपि घटो नास्तीति ॥७१॥

विविक्तं भूतलं शश्व-
द्भावाना स्वात्मनिष्ठितेः ।
तत्कथं जातु तज्ज्ञानं
भिन्नस्याभावसाधनम् ॥ ७२ ॥

भूतलमभूतलविविक्तं सदैव तत्कथं तज्ज्ञानं कदाचि-

देव तत्र भिन्नघटाभावं साधयेत् , भिन्नघटविविक्तता च भूतलस्य कादाचित्कं रूपं स्याद्यदि घटसहिततापि कदाचित्स्वरूपं भवेन्नत्वेवं , पदार्थौ द्वावेव स्वात्मपरिनिष्ठितौ साहित्येन तदतिरिक्तमुभयात्मकमेकरूपं ज्ञानमेकं तूभयाभाससंसर्गात्मकमप्येकाभासं ज्ञानान्तराभावरूपं वस्तु पुनः स्वात्मनिष्ठमेव परिच्छिनत्तीति न वस्तुबलेन प्रदेशदर्शनात्प्रदेशसिद्धिवद्घटाभावसिद्धिरुभयाभा[1]सकैकज्ञानात्मककार्याभाववत्तु स्यात् , न चैवं व्यवधानेन प्रतीतिः प्रदेशदर्शनादेव तथा सिद्धेः ॥ ७२ ॥

किंत्वालोकचयोऽन्धस्य
स्पर्शो वोष्णादिको मृदुः ।
तत्रास्ति साधयेत्तस्य
स्वज्ञानमघटात्मताम् ॥ ७३ ॥

प्रदेशेष्वालोकप्र[2]सरं सन्तमसे मृदुमुष्णादिकं स्पर्शं वा घटरूपस्पर्शाभावात्मकमनुभूयालोकादि घटाभावोऽत्रास्ति घटो नास्तीति व्यवहर्तुं युक्तम् ॥ ७३ ॥

पिशाचः स्यादनालोकोऽ-
प्यालोकाभ्यन्तरे यथा ।
अदृश्यो भूतलस्यान्त-
रनिषेध्यः स सर्वथा ॥ ७४ ॥

१ क० पु० भासात्मकेति पाठः । २ ख० पु० पूरमिति पाठः ।

न चैवमालोकस्य पिशाचान्यत्वात्तत्रापि पिशाचनिषेधप्रसङ्गः स ह्यदृश्योऽन्यत्वेऽपि[1] यथा भूगोलस्यान्तरनिवार्यस्तथालोकस्यान्तरे, ततस्तस्यान्यमत इवास्मन्मतेऽपि नादृश्यत्वाभावसिद्धिः[2] ॥ ७४ ॥

एवं रुप्यविदाभाव-
रूपा शुक्तिमतिर्भवेत् ।
न त्वाद्यरजतज्ञप्तेः
स्यादप्रामाण्यवेदिका ॥ ७५ ॥

शुक्तिज्ञानमेव रजतज्ञानाभावरूपं सिद्ध्यति तदानीन्तनशुक्तिज्ञानस्याप्रामाण्ये सा ॥ ७५ ॥

धर्म्यसिद्धेरपि भवे-
द्बाधा नैवानुमानतः ।
स्वसंवेदनसिद्धा तु
युक्ता सैकप्रमातृजा ॥ ७६ ॥

शुक्तिकाज्ञानकाले च न पूर्वं रजतज्ञानमस्ति ततः स धर्मी न सिद्ध इति नानुमानेन बाधा, एकप्रमातृमयसंवेदने त्वेकदेशावष्टम्भ्युभयज्ञानमसंबद्धं भासनात्सिद्ध्यति । पश्चात्ससंवादप्रत्यक्षे स्वसंवेदने पूर्वस्यापि

१ ख० पु० अन्यथात्व इति पाठः । २ क० ख० दृश्यत्वादभावेत्ति पाठः ।

तस्याभासनादेकं प्रमाणमितरदन्यथेति भवति संवादोऽप्येकप्रमातृकृतः ॥ ७६ ॥

इत्थमत्यर्थभिन्नार्था-
वभासखचिते विभौ ।
समलो विमलो वापि
व्यवहारोऽनुभूयते ॥ ७७ ॥

मायाशक्त्या भेदविषयोऽयं सर्वो व्यवहारस्तथा ज्ञानिनां शुद्धोऽज्ञानिनां तु मलिनस्तत्तद्विभिन्नार्थावभासभाजि भगवति संभाव्यतेऽनुभवेन ॥ ७७ ॥

तात्कालिकाक्षसामक्ष्य-
सापेक्षाः केवलं क्वचित् ।
आभासा अन्यथान्यत्र
त्वन्धान्धतमसादिषु ॥ ७८ ॥

आभासाः कदाचित् सन्निहितप्रत्यक्षाक्षिप्ता घटोयमिति व्यवहारहेतोरन्धतमसादौ तु पूर्वानुभवोत्थिताः ॥ ७८ ॥

विशेषोऽर्थावभासस्य
सत्तायां न पुनः क्वचित् ।

विकल्पेषु भवेद्भावि-
भवद्भूतार्थगामिषु ॥ ७९ ॥

स्मृत्युत्प्रेक्षारूपेषु प्रत्यक्षपृष्ठपातिषु स्वतन्त्रेषु वा अन्येषु विकल्पेषु कालत्रयविषयेष्वर्थावभासोऽन्तस्तुल्य एवावस्थितः ॥ ७९ ॥

सुखादिषु च सौख्यादि-
हेतुष्वपि च वस्तुषु ।
अवभासस्य सद्भावे-
ऽप्यतीतत्वात्तथा स्थितिः ॥ ८० ॥

सुखदुःखाद्याभासास्तत्साधनाभासाश्च सदैवान्तःसन्तोऽपि न तथाह्लादादिमयीं स्थितिं कुर्वन्ति अतीतत्वात् बहिस्तदानीमभावात्, तदात्वविशिष्टानां च तथाकारित्वात् ॥ ८० ॥

गाढमुल्लिख्यमाने तु
विकल्पेन सुखादिके ।
तथा स्थितिस्तथैव स्यात्
स्फुटमस्योपलक्षणात् ॥ ८१ ॥

कुताश्चित् प्रयत्नविशेषात् स्वतन्त्रविकल्पोल्लिखितं स्फुटमेव सुखादिजातं तथा विकासादिहेतुः ॥ ८१ ॥

भावाभावावभासाना
बाह्यतोपाधिरिष्यते ।
नात्मा सत्ता ततस्तेषा-
मान्तराणां सतां सदा ॥ ८२ ॥

भावाभावावभासानां भावाभावविषयाणामबहीरूपत्वेऽपि सत्तास्त्येव स्मृत्यादौ बाह्यत्वं हि तेषामुपाधिर्न स्वरूपम्, अभावाभासस्यान्तःसत्तायामपि बहिरभावात्तथात्वम् ॥ ८२ ॥

आन्तरत्वात्प्रमात्रैक्ये
नैषां भेदनिबन्धना ।
अर्थक्रियापि बाह्यत्वे
सा भिन्नाभासभेदतः ॥ ८३ ॥

अन्तश्च सर्वेषामेव नीलसुखाद्याभासानां सदसत्त्वेऽपि प्रमातृमात्ररूपत्वात् कार्यकारणादिभेदाश्रया नार्थक्रिया, प्रमातुर्भेदे हि बौद्धचाक्षुषत्वादिभेदेन आभासभेदादाभासाश्रितार्थकारितापि भिद्यते रूपादीनाम् ॥८३॥

चिन्मयत्वेऽवभासाना-
मन्तरेव स्थितिः सदा ।
मायया भासमानानां
बाह्यत्वाद्बहिरप्यसौ ॥ ८४ ॥

चित्स्वरूपत्वेनाभासानां सदान्तस्तत्त्व एव स्थितिः। मायाशक्त्या बहिः प्रत्यक्षत्वेन प्रकाशमानेषु भावेषु प्रकाशाव्यतिरिक्तेषु बहिराभास इत्युच्यते, तदापि तेषामान्तरत्वमेव सिसृक्षादौ तु भावानामपि ॥ ८४ ॥

विकल्पे योऽयमुल्लेखः
सोऽपि बाह्यः पृथक्प्रथः ।
प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं
ततो भेदो हि बाह्यता ॥ ८५ ॥

विकल्पे घटाद्युल्लेखश्चक्षुराद्यगोचरोऽपि पृथगाभासाद् बाह्य एव अहंविमर्शो हि आन्तरत्वमिदमिति तु बाह्यता । एवं घटादीनामुभयी बाह्यान्तःकरणद्वयीवेद्यता, सुखादेस्त्वेकान्तःकरणवेद्यतैव ॥ ८५ ॥

उल्लेखस्य सुखादेश्च
प्रकाशो बहिरात्मना ।
इच्छातो भर्तुरध्यक्ष-
रूपोऽक्षादिभुवां यथा ॥ ८६ ॥

उल्लेखस्य सुखदुःखादीनां चेश्वरस्य साक्षात्काररूपो बौद्धः प्रकाशः ॥ ८६ ॥

तदैक्येन विना न स्या-
त्संविदां लोकपद्धतिः ।

प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं
मातैकः स इति स्थितम् ॥ ८७ ॥

तत्तद्विच्छिन्नसंविदनुसंधानेन व्यवहार एक[1] एव प्रकाशात्मा, तदनुसंधानरूपः स एवैकः प्रमाता परमात्मसंज्ञः ॥ ८७ ॥

स एव विमृशत्त्वेन
नियतेन महेश्वरः ।
विमर्श एव देवस्य
शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥ ८८ ॥

स परमात्मा चिद्रूपो विमर्शाख्येनैव मुख्यस्वभावेनाव्यभिचारिणा महेश्वरश्चित्तत्त्वस्य विश्वात्मनः शिवसंज्ञस्याहंविमर्शनमेव शुद्धे ज्ञानक्रिये, भिन्नाभिन्नज्ञेयकार्यगते त्वीश्वरस्य शुद्धाशुद्धे, भिन्नार्थविषयत्वे पुंसः सत्त्वरजोवृत्तिरूपे प्रकाशप्रवृत्तिसंज्ञे तमसा संकुचिते अशुद्धे एव ॥ ८८ ॥

इति प्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तौ श्रीमदाचार्योत्पलदेवकृतायां
ज्ञानाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

---

१ क० ख० ग० एकश्चेति पाठः ।

अथ

द्वितीयः क्रियाधिकारः ।

—————:00:0—————

अत एव यदप्युक्तं
क्रिया नैकस्य सक्रमा ।
एकेत्यादि प्रतिक्षिप्तं
तदेकस्य समर्थनात् ॥ १ ॥

एकचित्तत्त्वसमर्थनादेकसंबन्धी व्यापार एक एवेति क्रियाप्यपाकृतदूषणा ॥ १ ॥

सक्रमत्वं च लौकिक्याः
क्रियायाः कालशक्तितः ।
घटते न तु शाश्वत्याः
प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिव ॥ २ ॥

मायाशक्तेर्भिन्नावभासानां क्रिया कालशक्तिवशात् सक्रमा न त्वात्मविमर्शरूपा अनादिनिधना प्रभोः स्वभावभूता ॥ २ ॥

कालः सूर्यादिसंचार-
स्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा ।

शीतोष्णे वाथ तल्लक्ष्यः
क्रम एव स तत्त्वतः ॥ ३ ॥

सा सा प्रसिद्धा क्रिया कालः शीतादिर्वा तदुपलक्षितः सर्वभिन्नावभासमानभावोपाधिभूतः क्रम एवासौ तस्यैवोपयोगात् ॥ ३ ॥

क्रमो भेदाश्रयो भेदोऽ-
प्याभाससदसत्त्वतः ।
आभाससदसत्त्वे तु
चित्राभासकृतः प्रभोः ॥ ४ ॥

अन्योन्याभासशून्यभिन्नभावावभासवैचित्र्यक्रियैव प्रभोः भावेषु क्रमहेतुः ॥ ४ ॥

मूर्तिवैचित्र्यतो देश-
क्रममाभासयत्यसौ ।
क्रियावैचित्र्यनिर्भासा-
त्कालक्रममपीश्वरः ॥ ५ ॥

अनेकस्यान्योन्यभेदाभासाद्देशक्रमः क्रियामुखेन कालक्रमोऽपि, एकस्य तु भावस्य तत्तज्जन्मसत्तापरिणामादिक्रियाभेदात् कालक्रम एव ॥ ५ ॥

सर्वत्राभासभेदोऽपि
भवेत्कालक्रमाकरः ।

विच्छिन्नभासः शून्यादे-
र्मातुर्भातस्य नो सकृत् ॥ ६ ॥

सर्वत्रार्थे विचित्रोऽवभासः शून्यदेहादेरेव प्रमातुः कालक्रमाभासहेतुः, स हि प्राक्कालो न तथा तदानीं भासते, स्मृतिं विहाय स्ववर्तमानापेक्षया चासौ भूतभविष्यत्ते व्यवहरति; सकृद्विभातस्य तु भासमानक्रियाविच्छेदादभ्यावृत्तिगणनाभावात् आत्मनीवार्थेष्वपि न कालभेदः ॥ ६ ॥

देशक्रमोऽपि भावेषु
भाति मातुर्मितात्मनः ।
स्वात्मेव स्वात्मना पूर्णा
भावा भान्त्यमितस्य तु ॥ ७ ॥

परिमितं प्रमातारमपेक्ष्य भावास्ततोऽन्योन्यं भिन्ना दूरादिव्यपदेशभाजश्च प्रकाशैकरूपत्वेन त्वीश्वरस्य न क्वाप्यप्रकाशसम्भवः, परमाणावपि प्रकाशघनस्य नात्मनो भिन्नं दूरं वा अन्योन्यतो वा किंचिदाभाति ॥ ७ ॥

किंतु निर्माणशक्तिः सा-
प्येवंविदुष ईशितुः ।

१ क० पु० आवृत्तीति पाठः ।

तथा विज्ञातृविज्ञेय-
भेदो यदवभास्यते ॥ ८ ॥

एवं पूर्णतया प्रकाशमानस्यापि परमेश्वरस्य सैषा सृष्टिशक्तिर्यज्ज्ञातृज्ञेयस्वभावा भावाः स्वतोऽन्योन्यं च विभागेनावसीयन्ते, न च तथावसायेन स्वरूपस्थितिस्तिरोधीयते ॥ ८ ॥

क्रियासंबन्धसामान्य-
द्रव्यदिक्कालबुद्धयः ।
सत्याः स्थैर्योपयोगाभ्या-
मेकानेकाश्रया मताः ॥ ९ ॥

क्रियावदन्येऽपि संबन्धादय एकानेकविषया अपि सत्याभासाः, सर्वदोपयोगिनामेषामर्थवत्त्वेनापरिहरणीयत्वात् ॥ ९ ॥

तत्रैकमान्तरं तत्त्वं
तदेवेन्द्रियवेद्यताम् ।
संप्राप्यानेकतां याति
देशकालस्वभावतः ॥ १० ॥

अभिन्नमेव तत्त्वमन्तर्बहिराभासभेदादेकानेकं बहिर्देशकालस्वभावभेदाभाससम्भेदमयैकस्वलक्षणाभासाना-

मनेकत्वात् ॥ १० ॥

तद्द्वयालम्बना एता
मनोऽनुव्यवसायि सत् ।
करोति मातृव्यापार-
मयीः कर्मादिकल्पनाः ॥ ११ ॥

मध्यस्थतयान्तर्बहिस्तत्त्वविषया मानस्यः क्रियादिकल्पना मातृव्यापाररूपाः ॥ ११ ॥

स्वात्मनिष्ठा विविक्ता वा
भावा एकप्रमातरि ।
अन्योन्यान्वयरूपैक्य-
युजः संबन्धधीपदम् ॥ १२ ॥

राज्ञः पुरुष इत्यादिसंबन्धधियोऽन्तःसमन्वयादैक्यं बहिःसंबन्धभेदं चालम्बन्ते ॥ १२ ॥

जातिद्रव्यावभासानां
बहिरप्येकरूपताम् ।
व्यक्त्येकदेशभेदं चा-
प्यालम्बन्ते विकल्पनाः ॥ १३ ॥

गावश्चैत्र इति च मतयो बहिरपि गोमात्रैकघनपुरु-

षविशेषाकाराभासैक्यं स्वलक्षणावयवाभासबहुत्वं च परामृशन्ति ॥ १३ ॥

क्रियाविमर्शविषयः
कारकाणां समन्वयः।
अवध्यवधिमद्भावा-
न्वयालम्बा दिगादिधीः ॥ १४ ॥

काष्ठस्थालीदेवदत्तौदनानां पचतीत्यन्तःसमन्वयाद्बहिर्भेदाच्चैकानेकविषया क्रियामतिः, देशकालक्रमोऽपि भाति भावानामवध्यवधिमद्रूपाणामन्योन्यापेक्षः समन्वयभेद एव तथैवैकानेकमयो, जातिद्रव्यक्रियासंख्यादिमतयः सर्वा एव संबन्धविशेषसमवायविषया एव ॥ १४ ॥

एवमेवार्थसिद्धिः स्या-
न्मातुरर्थक्रियार्थिनः।
भेदाभेदवतार्थेन
तेन न भ्रान्तिरीदृशी ॥ १५ ॥

एकानेकरूपैरेव क्रियादिभिरेवमाभासानुगुण्यरूपः प्रमातुस्तदर्थिनोऽर्थक्रियासंवादस्ततो न तद्बुद्धयो भ्रान्ताः ॥ १५ ॥

इदमेतादृगित्येवं
यद्वशाद्व्यवतिष्ठते।

वस्तु प्रमाणं तत्सोऽपि
स्वाभासोऽभिनवोदयः ॥ १६ ॥

सोऽन्तस्तथाविमर्शात्मा
देशकालाद्यभेदिनि ।
एकाभिधानविषये
मितिर्वस्तुन्यबाधिता ॥ १७ ॥

यदायत्ता हि वस्तुनः स्वरूपेण नित्यतादिविशेषणैर्या व्यवस्थाप्यमानता स प्रमातुः स्वत्वेनापूर्ववस्त्ववभास एव स्थितः प्रमाणम् । स एव चाभासोऽयमिति नित्य इति वा तथैव पृथक्तयाऽभिनवत्वेन च प्रमातर्युपारूढो विमर्शरूपतामापन्नो विमर्शभेदानुसार्येकैकशब्दवाच्ये पृथक्पृथगेव तिरस्कृतदेशादिभेदे तस्मिन्नाभात एव सामान्यरूपे वस्तुनि स्वकार्थक्रियाप्राप्तेः प्रमाणान्तरेणाबाधितस्थैर्या प्रमितिः प्रमातृव्यापारः ॥१७॥

यथारुचि यथार्थित्वं
यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासोऽप्यर्थ एकस्मि-
न्ननुसंधानसाधिते ॥ १८ ॥

एकस्मिन्नेव चैकप्रत्यवमर्शसामर्थ्योपपादिते वस्तुनि

स्वेच्छावशादर्थित्वानुरोधाद्वा नैपुणवशाद्वावभासभेदः १८

दीर्घवृत्तोर्ध्वपुरुष-
धूमचान्दनतादिभिः।
यथावभासा भिद्यन्ते
देशकालाविभेदिनः॥ १९॥

तथैव सद्घटद्रव्य-
काञ्चनोज्ज्वलतादयः।
आभासभेदा भिन्नार्थ-
कारिणस्ते पदं ध्वनेः॥ २०॥

तथा हि एकस्मिन्नेव घटादावर्थेऽवधित्सावशाद्दीर्घता त्र्यश्रता पारिमाण्डल्यादि चाभाति, चिह्नव्यवधानच्छायामात्रार्थितायां पुरुष एवोर्ध्वमात्रं भवति, तत्कार्यार्थितायां न्यक्षेणेक्षमाणस्य पुरुषो धूममात्रमेव कस्यचिदाभासते। तद्विदस्तु तार्णतादिमणिरुप्यादिविशेषभावः। स च तथा भिद्यमानोऽपि देशकालभेदं न स्पृशति, तथैव घट एव सन्नित्याभासोऽन्यादृगेव घटाद्यनन्ताशेषार्थसाधारणः सत्तामात्रसाध्यसत्परामर्शाद्यर्थक्रियाकारी, तत्रैव घट इति चाभासोऽन्तर्बहिष्करणज्ञेयः पृथुबुध्नोदराकारार्थसामान्योऽन्य एव यो घटादिषु

१ ख० पु० पदार्थेति पाठः।

बुद्धोदराकारार्थसामान्योऽन्य एव यो घटादिषु नास्ति, काञ्चन इति मृण्मयादिषु नास्ति तथार्थितादिवशादैन्द्रियक एव जायते, एकैकश्चासावाभास एकैकशब्देन व्यवहारार्थं तत्तन्नियतार्थक्रियार्थिभिरघट इति सन्नाभिधीयते न काञ्चन इति घटाभासः, चैत्र इति बाल्यादिसाधारणो देशादिभिर्रभिहितस्तथैव च ततोऽर्थक्रिया भिन्ना ॥ २० ॥

आभासभेदाद्वस्तूनां
नियतार्थक्रिया पुनः ।
सामानाधिकरण्येन
प्रतिभासादभेदिनाम् ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नेव स्वलक्षणे प्रत्याभासं नियतिशक्त्या कार्यं नियमितं तथाभूतानेककार्यकृदाभासभेदाधिकरणमेकं च सामानाधिकरण्याभासवशाद्वस्तु, अनेकस्यैकता हि सामानाधिकरण्यम् ॥ २१ ॥

पृथग्दीपप्रकाशानां
स्रोतसां सागरे यथा ।
अविरुद्धावभासाना-
मेककार्या तथैक्यधीः ॥ २२ ॥

---

१ ग० पु० विरहित इति पाठः ।

भिन्नाः प्रदीपप्रभा अविभागेनावभासन्ते नदीप्रवाहाः सिन्धुबुद्धौ, पानके च ते ते रसाः, तथा शौक्ल्यमहत्त्वपटत्वाद्यवभासाः परस्परानुप्रवेशक्षमाः न तु नीलपीताद्यवभासाः तत्तदेककार्यैकद्रव्याभासभावेन कल्पन्ते प्रत्यक्ष एव तत्सामानाधिकरण्यम् ॥ २२ ॥

तत्राविशिष्टे वह्न्यादौ
कार्यकारणतोष्णता ।
तत्तच्छब्दार्थताद्यात्मा
प्रमाणादेकतो मतः ॥ २३ ॥

कदाचिद् देशादिसहभावावच्छिन्नस्वलक्षणरूपविशेषत्यागेन एकसामान्यरूपाग्न्याभास[1] एव त्रैलोक्यत्रैकाल्यगामित्वेन निजप्रमाणादेकस्मादेव विशिष्टकार्यकारणोष्णोर्ध्वभागग्निशब्दवाच्यतादिसिद्धिः ॥ २३ ॥

सा तु देशाधिकाध्यक्षा-
न्तरभिन्ने स्वलक्षणे ।
तात्कालिकी प्रवृत्तिः स्या-
दर्थिनोऽप्यनुमानतः ॥ २४ ॥

कार्यप्रवृत्तिः पुनर्देशकालादिप्रत्यक्षभेदसाहित्येन स्व-

१ ग० ख० पु० भासमात्र इति पाठः।

लक्षणे, एतदर्थितया प्रमाणसमूहादेवानुमानादपि धर्मि-प्रत्यक्षविशिष्टादेव प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥

दूरान्तिकतयार्थानां
परोक्षाध्यक्षतात्मना ।
बाह्यान्तरतया दोषै-
र्व्यञ्जकस्यान्यथापि वा ॥ २५ ॥

भिन्नावभासच्छायाना-
मपि मुख्यावभासतः ।
एकप्रत्यवमर्शाख्या-
देकत्वमनिवारितम् ॥ २६ ॥

दूरान्तिकत्वादिषु स्फुटत्वास्फुटत्वादिना बहिरन्तश्च-रत्वेन वाभासस्य च्छायामात्रभेदेऽपि तन्मुख्यस्वभावरूप-प्रत्यवमर्शैक्यादर्थानामैक्यमपबाधितम् ॥ २६ ॥

अर्थक्रियापि सहजा
नार्थानामीश्वरेच्छया ।
नियता सा हि तेनास्या
नाक्रियातोऽन्यता भवेत् ॥ २७ ॥

उल्लेखघटादीनां बाह्यार्थक्रियाविरहेऽपि घटादितैव

स्वाभाविकत्वादस्या[1] ईश्वरेण प्रत्याभासं नियमितायाः ॥ २७ ॥

रजतैक्यविमर्शेऽपि
शुक्तौ न रजतास्थितिः।
उपाधिदेशासंवादाद्
द्विचन्द्रेऽपि नभोऽन्यथा ॥ २८ ॥

रजते शुक्तौ च रजतविमर्शैक्येन रजतत्वेऽपि पुनः शुक्तिदेशसंगतिबाधनेन उपाधिसंवादाभावात्तद्बुद्धिरस्थैर्याद् भ्रान्ता, द्विचन्द्रेऽपि नभोदेशासंवादान्मिथ्या ॥ २८ ॥

गुणैः शब्दादिभिर्भेदो
जात्यादिभिरभिन्नता।
भावानामित्थमेकत्र
प्रमातर्युपपद्यते ॥ २९ ॥

भावानां शब्दरूपसंस्थानादिना भेदाक्षेपो जात्यादिना चैकताक्षेपोऽनुभूयमानः प्रमात्रैक्ये घटते, अन्योन्यभेदव्यवस्थाप्यनुसंधानायत्ता ॥ २९ ॥

विश्ववैचित्र्यचित्रस्य
समभित्तितलोपमे।

---

1 क० ग० पु० तस्या इति पाठः।

विरुद्धाभावसंस्पर्शे
परमार्थसतीश्वरे ॥ ३० ॥
प्रमातरि पुराणे तु
सर्वदाभातविग्रहे ।
किं प्रमाणं नवाभासः
सर्वप्रमितिभागिनि ॥ ३१ ॥

अपूर्वाभासस्यासिद्धवस्तुसाधनान्नित्यावभासिनः प्रमातुर्न प्रमाणोपयोगः, तत्तन्नवावभासानां तत्प्रमाणत्वात् कामं स प्रमाणमन्यस्य स्यान्न तु स्वात्मनः सदा सिद्धस्य, केवलं विभुः प्रमितौ स्वातन्त्र्यात् प्रमातैव, ते ते विचित्रा विश्वाभासाः तस्मिन् स्थायिनि वैचित्र्येणोपपद्यन्ते । तदिच्छातोऽपरावभासमानार्थानां तत्सारस्वरूपभ्रंशे च मायाशक्तिवशादुन्मज्जननिमज्जने तत्त्वतस्तस्या या पराधीना सत्ता सदातनी पुरातनी विरूद्धप्राक्प्रध्वंसाभावादियोगात्सोऽपि यावदुपदिश्येत[1] भावाभावाभ्यां तावत्स एव प्रमातृतां भजते उपदिदिक्षोरभावादुपदेशानुपपत्तिः ॥ ३१ ॥

अप्रवर्तितपूर्वोऽत्र
केवलं मूढतावशात् ।

---

१ ग० ख० पु० उद्दिश्यत इति पाठः ।

शक्तिप्रकाशेनेशादि-
व्यवहारः प्रवर्त्यते ॥ ३२ ॥

मायाव्यामोहवशात् केवलमस्मिन्नात्मनि प्रमातृरूपे शिवेश्वरादिव्यवहारो यो न प्रवर्तितः स शुद्धस्वातन्त्र्यादिहेतुप्रदर्शनेन भावनाद्युपदेशाय साध्यते ॥ ३२ ॥

एष चानन्तशक्तित्वा-
देवमाभासयत्यमून् ।
भावानिच्छावशादेषा
क्रिया निर्मातृतास्य सा ॥ ३३ ॥

प्रमाता चिद्रूपोऽनन्तशक्तिरीश्वरः स्वेच्छावशात्तानाभासानाभासयेत् सैवेच्छाशक्तिर्निर्मातृताख्या क्रिया तस्य ॥ ३३ ॥

जडस्य तु न सा शक्तिः
सत्ता यदसतः सतः ।
कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव
कार्यकारणता ततः ॥ ३४ ॥

जडं प्रधानपरमाणुबीजादि तु न शक्तमसतो निर्माणे, कर्तृत्वमेव हि कारणत्वं कर्मतैव च कार्यत्वं न त्वन्यत् ॥ ३४ ॥

यद्सत्तद्सद्युक्ता
नासतः सत्स्वरूपता ।
सतोऽपि न पुनः सत्ता-
लाभेनार्थोऽथ चोच्यते ॥ ३५ ॥

कार्यकारणता लोके
सान्तर्विपरिवर्तिनः ।
उभयेन्द्रियवेद्यत्वं
तस्य कस्यापि शक्तितः ॥ ३६ ॥

असतः[1] सत्स्वभावता विरूद्धा सतश्च सिद्धा सिद्धस्यैवान्तर्बाह्यान्तःकरणद्वयीवेद्यतापादनमीश्वरेणोत्पादनम् ॥ ३६ ॥

एवमेका क्रिया सैषा
सक्रमान्तर्बहिःस्थितिः ।
एकस्यैवोभयाकार-
सहिष्णोरुपपादिता ॥ ३७ ॥

सैषा क्रियान्तर्बहिःस्थितिरूपतया सक्रमाप्येकस्य स्वसंवित्सिद्धस्य कर्तुराभासच्छायाभेदेनैकत्वेन प्रत्यवमृश्य-

---

१ ग० पु० सत्ता असत्स्वभावतेति पाठः ।

स्य कर्मणश्चैकस्य संबन्धिनी तदभिन्नाश्रयत्वादेकत्वेन साधिता ॥ ३७ ॥

बहिस्तस्यैव तत्कार्यं
यदन्तर्यदपेक्षया ।
प्रमात्रपेक्षया चोक्ता
द्वयी बाह्यान्तरस्थितिः ॥ ३८ ॥

अर्थस्य बाह्यतापादनं ततो बाह्यता कार्यता चैकापेक्षा, प्रमातारमपेक्ष्य चान्तर्बहिर्व्यवहारः ॥ ३८ ॥

मातैव कारणं तेन
स चाभासद्वयस्थितौ ।
कार्यस्य स्थित एवैक-
स्तदेकस्य क्रियोचिता ॥ ३९ ॥

एवं प्रमातैव कारणं स च बाह्याभ्यन्तरकार्याभासक्रमोऽप्येक एवेत्येवमप्येकस्य कर्तुः सिद्धा क्रिया ॥ ३९ ॥

अत एवाङ्कुरेऽपीष्टो
निमित्तं परमेश्वरः ।
तदन्यस्यापि बीजादे-
र्हेतुता नोपपद्यते ॥ ४० ॥

बाह्यतापादनमुत्पादनमिति चिद्रूपस्यैव कारणता ततोऽङ्कुरादौ निमित्तकारणत्वेनेश्वरः कैश्चिदिष्टः, न चापि बीजादेर्जडस्य कारणता निरनुसंधानस्य युक्ता ॥ ४० ॥

तथा हि कुम्भकारोऽसा-
वैश्वर्यैव व्यवस्थया ।
तत्तन्मृदादिसंस्कार-
क्रमेण जनयेद्घटम् ॥ ४१ ॥

कुम्भकाररूपे प्रमातरि कारणे स्थितेऽपि मृदादिसंस्कारापेक्षा घटस्येश्वरकृतनियतिसंज्ञमर्यादया न स्वभावेन ॥ ४१ ॥

योगिनामपि मृद्बीजे
विनैवेच्छावशेन तत् ।
घटादि जायते तत्त-
त्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥ ४२ ॥

मृदाद्यनपेक्ष्य योगिनामिच्छामात्रेण घटादेः स्थिरस्य घटाद्यर्थक्रियाकारिणश्च निर्वृत्तिः ॥ ४२ ॥

योगिनिर्माणताभावे
प्रमाणान्तरनिश्चिते ।

१ ख० ग० पु० बाह्याभासतेति पाठः ।

कार्यं हेतुः स्वभावो वा-
त एवोत्पत्तिमूलजः ॥ ४३ ॥

अत एव कार्यं स्वभावो वा तदुत्पत्तिगर्भो योगिनिर्मितत्वाभावनिश्चयाभावे हेत्वाभासः । तन्निश्चये पुनरीश्वरनियत्यपेक्षया हेतुता स्यात् ॥ ४३ ॥

भूयस्तत्तत्प्रमात्रेक-
वह्न्याभासादितो भवेत् ।
परोक्षादप्यधिपते-
र्धूमाभासादि नूतनम् ॥ ४४ ॥

कार्यमव्यभिचार्यस्य
लिङ्गमन्यप्रमातृगात् ।
तदाभासस्तदाभासा-
देव त्वधिपतेः परः ॥ ४५ ॥

वह्न्याभासस्फुरणपूर्वकोऽपि जायमानो धूमाभासो दूरादौ नियतिशक्त्या कृतसामर्थ्यादग्न्याभासादेव तद्देशगततत्प्रमात्रन्तरसाधारणात्तस्यैव सोऽव्यभिचारेण गमकः, जातरूढस्तु धूमाभासस्तद्वह्न्याभासस्यान्तरपरिक्षयात् तत्तत्प्रमात्रन्तरगाद्धूमाभासादेव परोक्षादपि च तत्पूर्वकृताधिपत्यात् ॥ ४५ ॥

अस्मिन्सतीदमस्तीति
कार्यकारणतापि या ।
साप्यपेक्षाविहीनानां
जडानां नोपपद्यते ॥ ४६ ॥

अस्मिन्सतीदं भवतीति नियतं पौर्वापर्यं कृत्तिकारोहिण्युदययोरकार्यकारणयोरप्यस्तीति पूर्वस्य सामर्थ्यं परस्य सत्तेति स्यात्, कार्यकारणभावस्तच्चापेक्षारहितानां जडानां न युक्तम्, एतावदेतत्स्यात् पूर्वस्य सामर्थ्यं परस्य सत्ता, न चैवं किंचिदुक्तं स्यात्, न च पूर्वस्य सामर्थ्यलक्षणः स्वभावः परसत्तारूपः ॥ ४६ ॥

न हि स्वात्मैकनिष्ठाना-
मनुसंधानवर्जिनाम् ।
सदसत्तापदेऽप्येष
सप्तम्यर्थः प्रकल्प्यते ॥ ४७ ॥

सदसद्वा कार्यं कारणमप्यात्मपर्यवसितं जडमनुसंधानशून्यं नान्यापेक्षस्वभावं ततश्च नात्र प्रधानापेक्षामयो गुणविभक्त्यर्थो घटते ॥ ४७ ॥

अत एव विभक्त्यर्थः
प्रमात्रेकसमाश्रयः ।

क्रियाकारकभावाख्यो
युक्तो भावसमन्वयः ॥ ४८ ॥

एकप्रमातृसंलग्नस्तु क्रियाकारकभावाख्यो विभक्त्यर्थौ भूमिबीजोदकादीनां समन्वयो युक्तो न तु शुष्कोऽन्यः कार्यकारणभावाख्यः ॥ ४८ ॥

परस्परस्वभावत्वे
कार्यकारणयोरपि ।
एकत्वमेव भेदे हि
नैवान्योन्यस्वभा[1]वता ॥ ४९ ॥

कार्यकारणयोरन्योन्यरूपत्वेऽपि एकतैव स्यान्न तद्भावः ॥ ४९ ॥

एकात्मनो विभेदश्च
क्रिया कालक्रमानुगा ।
हेतोः स्यात्कर्तृतैवैवं
तथा परिणमत्तया ॥ ५० ॥

एकस्वभावस्य भेदेन स्थितिः परिणामः कालकलितः क्रियैव, ततः परिणामे स्वतन्त्रस्य शक्तिमतः कर्तृतैव हेतुता ॥ ५० ॥

---

१ ग० ख० पु० स्वरूपतेति पाठः ।

न च युक्तं जडस्यैवं
भेदाभेदविरोधतः ।
आभासभेदादेकत्र
चिदात्मनि तु युज्यते ॥ ५१ ॥

जडस्याभिन्नात्मनो भेदेनावस्थितेः विरोधादयुक्तं स्वच्छे चिदात्मन्येकस्मिन्नेवमनेकप्रतिबिम्बधारणेनाविरोधाद्युज्यते ॥ ५१ ॥

वास्तवेऽपि चिदेकत्वे
न स्यादाभासभिन्नयोः ।
चिकीर्षालक्षणैकत्व-
परामर्शं विना क्रिया ॥ ५२ ॥

एकस्मिंश्चित्तत्त्वेऽप्येकस्मादाभासभेदो न घटते, न च तत्र क्रियात्वं । यदा तु स चिदात्मा तथाचिकीर्षया परामृशन् बहिराभासयति तदा तदुपपद्यते ; जडस्याप्यस्ति भवतीत्यस्यामपि सत्ताक्रियायां बुभूषायोगेन स्वातन्त्र्याभावादकर्तृकत्वं, तेन प्रमातैव तं भावयति-तेन तेन वा हिमाचलादिरूपेण स भवतीत्यत्र परमार्थः । ५२ ।

इत्थं तथा घटपटा-
द्याभासजगदात्मना ।

१ ग० पु० एकः सदेति पाठः ।

क्रियाकारकभावाख्यो
युक्तो भावसमन्वयः ॥ ४८ ॥

एकप्रमातृसंलग्नस्तु क्रियाकारकभावाख्यो विभक्त्यर्थो भूमिबीजोदकादीनां समन्वयो युक्तो न तु शुष्कोऽन्यः कार्यकारणभावाख्यः ॥ ४८ ॥

परस्परस्वभावत्वे
कार्यकारणयोरपि ।
एकत्वमेव भेदे हि
नैवान्योन्यस्वभावता[1] ॥ ४९ ॥

कार्यकारणयोरन्योन्यरूपत्वेऽपि एकतैव स्यान्न तद्भावः ॥ ४९ ॥

एकात्मनो विभेदश्च
क्रिया कालक्रमानुगा ।
हेतोः स्यात्कर्तृतैवैवं
तथा परिणमत्तया ॥ ५० ॥

एकस्वभावस्य भेदेन स्थितिः परिणामः कालकलितः क्रियैव, ततः परिणामे स्वतन्त्रस्य शक्तिमतः कर्तृतैव हेतुता ॥ ५० ॥

---

१ ग० ख० पु० स्वरूपतेति पाठः ।

न च युक्तं जडस्यैवं
भेदाभेदविरोधतः ।
आभासभेदादेकत्र
चिदात्मनि तु युज्यते ॥ ५१ ॥

जडस्याभिन्नात्मनो भेदेनावस्थितेः विरोधादयुक्तं स्वच्छे चिदात्मन्येकस्मिन्नेवमनेकप्रतिबिम्बधारणेनाविरोधाद्युज्यते ॥ ५१ ॥

वास्तवेऽपि चिदेकत्वे
न स्यादाभासभिन्नयोः ।
चिकीर्षालक्षणैकत्व-
परामर्शं विना क्रिया ॥ ५२ ॥

एकस्मिंश्चित्तत्त्वेऽप्येकस्मा[1]दाभासभेदो न घटते, न च तत्र क्रियात्वं । यदा तु स चिदात्मा तथाचिकीर्षया परामृशन् बहिराभासयति तदा तदुपपद्यते ; जडस्याप्यस्ति भवतीत्यस्यामपि सत्ताक्रियायां बुभूषायोगेन स्वातन्त्र्याभावादकर्तृकत्वं, तेन प्रमातैव तं भावयति-तेन तेन वा हिमाचलादिरूपेण स भवतीत्यत्र परमार्थः । ५२ ।

इत्थं तथा घटपटा-
द्याभासजगदात्मना ।

१ ग० पु० एकः सदेति पाठः ।

तिष्ठासोरेवमिच्छैव
हेतुता कर्तृता क्रिया ॥ ५३ ॥

चिद्वपुषः स्वतन्त्रस्य विश्वात्मना कर्तुमिच्छैव जगत्प्रति कारणता कर्तृतारूपा सैव क्रियाशक्तिः । एवं चिद्रूपस्यैकस्य कर्तुरेव चिकीर्षाख्या क्रिया मुख्या, नाकर्तृकं कर्मास्ति कर्मादीनां कर्तृमुखेनोपचारात् ॥ ५३ ॥

इति प्रत्यभिज्ञावृत्तौ श्रीमदाचार्योत्पलदेवकृतायां
क्रियाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ

तृतीय आगमाधिकारः ।

एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः

क्रिया कालक्रमानुगा ।

मातुरेव तदन्योन्या-

वियुक्ते ज्ञानकर्मणी ॥ १ ॥

प्रमातुरन्तःस्थितस्यात्मनो बहिष्कार एव क्रमानुगता क्रियेति परस्पराविरहिते तस्य ज्ञानक्रिये ॥ १ ॥

किंत्वान्तरदशोद्रेका-

त्सादाख्यं तत्त्वमादितः ।

बहिर्भावपरत्वे तु

परतः पारमेश्वरम् ॥ २ ॥

ईशितुरन्तर्बहिःस्थितावन्तर्भावप्राधान्ये पुनः सादाख्यं तत्त्वम्, अपरं बहिर्भावोद्रेकादैश्वरम् ॥ २ ॥

ईश्वरो बहिरुन्मेषो

निमेषोऽन्तः सदाशिवः ।

सामानाधिकरण्यं च

सद्विद्याहमिदंधियोः ॥ ३ ॥

उन्मेषनिमेषौ बहिरन्तःस्थिती एवेश्वरसदाशिवौ बाह्याभ्यन्तरयोर्वेद्यवेदकयोरेकचिन्मात्रविश्रान्तेरभेदात्सामानाधिकरण्येनेदं विश्वमहमिति विश्वात्मनो मतिः शुद्धविद्या ॥ ३ ॥

इदंभावोपपन्नानां

वेद्यभूमिमुपेयुषाम् ।

भावानां बोधसारत्वा-

द्यथावस्त्ववलोकनात् ॥ ४ ॥

भिन्नवेद्यभूमाविदन्तया दृश्यतामापादितानां भावानां चिन्मात्रसारत्वादहमिदमिति तत्त्वप्रतिपत्तिः शुद्धताज्ञप्तिः ॥ ४ ॥

अत्रापरत्वं भावाना-

मनात्मत्वेन भासनात् ।

परताहन्तयाच्छादा-

त्परापरदशा हि सा ॥ ५ ॥

अत्रेदन्तामतेरपरत्वमहन्तया सर्वस्य वेद्यस्याच्छादनात्परतेति परापरावस्थैषा ॥ ५ ॥

भेदधीरेव भावेषु
कर्तुर्बोधात्मनोऽपि या ।
मायाशक्त्येव सा विद्ये-
त्यन्ये विद्येश्वरा यथा ॥ ६ ॥

बोधकर्तृतामयस्यापि भेदेन विश्वेक्षणं विद्येति केचित् । मायाशक्तिरप्येषा विद्यैव । संसारोत्तीर्णत्वात् तत्रस्था मन्त्रेश्वरविद्येश्वराः ॥ ६ ॥

तस्यैश्वर्यस्वभावस्य
पशुभावे प्रकाशिका ।
विद्याशक्तिस्तिरोधान-
करी मायाभिधा पुनः ॥ ७ ॥

संसारिणामैश्वर्यस्य आत्मनः प्रत्यभिज्ञाने विद्या पशुभावे माया ॥ ७ ॥

भेदे त्वेकरसे भातेऽ-
हन्तयानात्मनीक्षिते ।
शून्ये बुद्धौ शरीरे वा
मायाशक्तिर्विजृम्भते ॥ ८ ॥

यदा भावा भेदेनेदन्तयैव भासन्तेऽहमिति प्रमातृ-

त्वेन च देहादिः तदा विपर्ययद्वयहेतुर्मायाशक्तिर्विमोहिनी नाम विजृम्भा ॥ ८ ॥

यश्च प्रमाता शून्यादिः
प्रमेये व्यतिरेकिणि ।
माता स मेयः सन्काला-
दिकपञ्चकवेष्टितः ॥ ९ ॥

यश्च व्यतिरिक्ते प्रमेयजाते प्रमाता शून्यादिः स इदमिति वेद्य एव वस्तुतः कालाद्यैः पञ्चभिश्च परतन्त्रीकृतः । तत्र कालाद्वर्तमानाभासेन तस्य भूतभविष्यत्सम्भवः नियतेः कार्यकर्मफलनियमः, रागाद्भोगाभिष्वङ्गः, विद्याकलाभ्यामचिदात्मनोऽस्वतन्त्रस्यापीषज्ज्ञानक्रिये चित्स्वातन्त्र्यरूपे ॥ ९ ॥

त्रयोविंशतिधा मेयं
यत्कार्यकरणात्मकम् ।
तस्याविभागरूप्येकं
प्रधानं मूलकारणम् ॥ १० ॥

त्रयोदशविधा चाथ
बाह्यान्तःकरणावली ।
कार्यवर्गश्च दशधा
स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः ॥ ११ ॥

कार्याणि द्विधा, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि सूक्ष्मत्वेन तन्मात्रसंज्ञानि पञ्च, अन्योन्यव्यूहसंबन्धेन स्थूलानि पृथिव्यादिसंज्ञानि तान्येव पञ्च । श्रोत्रत्वगक्षिजिह्वाघ्राणनासिका इति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनोबुद्ध्यहङ्कारा इति त्रिधान्तःकरणमिति त्रयोविंशतिभेदस्य कार्यकरणात्मनः प्रमेयस्य मूलभूतैकाविभागदशा प्रधानाख्या ॥ ११ ॥

तत्रैतन्मातृतामात्र-
स्थितौ रुद्रोऽधिदैवतम् ।
भिन्नप्रमेयप्रसरे
ब्रह्मविष्णू व्यवस्थितौ ॥ १२ ॥

शून्ये पुर्यष्टकाद्यर्थे सूक्ष्मदेह एव वा प्रमातृमात्रे स्थितौ अन्यप्रमेयोपसंहारे रुद्रोऽधिष्ठाता, भिन्नप्रमेयाभासे सर्गस्थितिहेतू ब्रह्मविष्णू ॥ १२ ॥

एष प्रमाता मायान्धः
संसारी कर्मबन्धनः ।
विद्याभिज्ञापितैश्वर्य-
श्चिद्घनो मुक्त उच्यते ॥ १३ ॥

मायीयशून्यादिप्रमाता नियतिनियमितः संसारी वि-

द्यावशादात्मतत्त्वाभिज्ञया मुक्तः ॥ १३ ॥

स्वाङ्गरूपेषु भावेषु
प्रमाता कथ्यते पतिः ।
मायातो भेदिषु क्लेश-
कर्मादिकलुषः पशुः ॥ १४ ॥

ऐश्वर्यदशायां प्रमाता विश्वं शरीरतया पश्यन् पतिः, पुंस्त्वावस्थायां तु रागादिक्लेशकर्मविपाकाशयैः परीतः पशुः ॥ १४ ॥

स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य
स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।
द्विधाणवं मलमिदं
स्वस्वरूपापहानितः ॥ १५ ॥

स्वतन्त्रबोधः परमार्थस्तथारूपत्वादेव पूर्णस्तस्य स्वातन्त्र्यादेव तथेच्छया स्वातन्त्र्यं विना बोधमात्रनिर्माणे बोधतां विना स्वातन्त्र्यमात्रनिर्माणे वा पूर्णत्वाभावेन परिमितत्वाद्विधाणुत्वं तात्त्विकरूपविपर्यासान्मलत्वम् ॥ १५ ॥

भिन्नवेद्यप्रथात्रैव
मायाख्यं जन्मभोगदम् ।

कर्तर्यबोधे कार्मं तु
मायाशक्त्यैव तत्त्रयम् ॥ १६ ॥

अत्रैव द्विधाणवे वेद्यमभिन्नमपि भेदेन यदाभाति तदातोऽपि विपर्यासनाम्ना मायीयमलम्, अहेतूनामपि कर्मणां जन्मादिहेतुभावेन विपर्यासादबोधात्मककर्तृगतं कार्मं, तन्मलत्रयनिर्माणे प्रभोरिच्छा मायाशक्तिरुच्यते ॥ १६ ॥

शुद्धबोधात्मकत्वेऽपि
येषां नोत्तमकर्तृता।
निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना
भर्त्रा ते कर्तृतात्ययात् ॥ १७ ॥

वेद्यानुपरक्तबोधानामपि पूर्णकर्तृत्वशून्यात् स्वरूपादन्यत्वेन प्रभुणा निर्माणम् ॥ १७ ॥

बोधादिलक्षणैक्येऽपि
तेषामन्योन्यभिन्नता।
तत्रेश्वरेच्छाभेदेन
ते च विज्ञानकेवलाः ॥ १८ ॥

शुद्धबोधानां बोधत्वनित्यत्वाद्यभेदेऽप्यन्योन्यभेदस्तथैवेश्वरेण निर्माणान्नान्यथा ते च सांख्यपुरुषप्राया वि-

---

१ ग० पु० तत्रेति पाठः।

ज्ञानाकला उच्यन्ते ॥ १८ ॥

शून्याद्यबोधरूपास्तु
कर्तारः प्रलयाकलाः ।
तेषां कार्ममलोऽप्यस्ति
मायीयस्तु विकल्पितः ॥ १९ ॥

शून्ये प्राणादौ देहरूपतातिक्रमेणाहन्तया स्थिताः प्रलयकेवलिनः । तेषामणूनां कर्मसंस्कारोऽप्यस्ति, मायामलस्तु वेद्ययोगायोगाभ्यां विकल्पितः ॥ १९ ॥

बोधानामपि कर्तृत्व-
जुषां कार्ममलक्षतौ ।
भिन्नवेद्यजुषां माया-
मलं विद्येश्वराश्च ते ॥ २०

कर्तृत्वयोगेऽपि बोधानां कार्मोत्तीर्णानां विद्येश्वराख्यानां भिन्नवेद्यभाक्त्वेन मायामलम् ॥ २० ॥

*देवादीनां च सर्वेषां
भविनां त्रिविधं मलम् ।
तत्रापि कार्ममेवैकं
मुख्यं संसारकारणम् ॥ २१ ॥

---

* इतः प्रभृति वृत्तिर्नोपलभ्यते ।

कलोद्धलितमेतच्च
चित्तत्त्वं कर्तृतामयम् ।
अचिद्रूपस्य शून्यादे-
र्मितं गुणतया स्थितम् ॥ २२ ॥

मुख्यत्वं कर्तृतायास्तु
बोधस्य च चिदात्मनः ।
शून्यादौ तद्गुणे ज्ञानं
तत्समावेशलक्षणम् ॥ २३ ॥

शून्ये बुद्ध्याद्यभावात्म-
न्यहन्ताकर्तृतापदे ।
अस्फुटारूपसंस्कार-
मात्रिणि ज्ञेयशून्यता ॥ २४ ॥

साक्षाणामान्तरी वृत्तिः
प्राणादिप्रेरिका मता ।
जीवनाख्याथ वा प्राणेऽ-
हन्ता पुर्यष्टकात्मिका ॥ २५ ॥

तावन्मात्रस्थितौ प्रोक्तं
सौषुप्तं प्रलयोपमम् ।

सवेद्यमपवेद्यं च
मायामलयुतायुतम् ॥ २६ ॥

मनोमात्रपथेऽप्यक्ष-
विषयत्वेन विभ्रमात् ।
स्पष्टावभासा भावाना
सृष्टिः स्वप्नपदं मतम् ॥ २७ ॥

सर्वाक्षगोचरत्वेन
या तु बाह्यतया स्थिरा ।
सृष्टिः साधारणी सर्व-
प्रमातृणां स जागरः ॥ २८ ॥

हेया त्रयीयं प्राणादेः
प्राधान्यात्कर्तृतागुणे ।
तद्धानोपचयप्राय-
सुखदुःखादियोगतः ॥ २९ ॥

प्राणापानमयः प्राणः
प्रत्येकं सुप्तजाग्रतोः ।
तच्छेदात्मा समानाख्यः
सौषुप्ते विषुवत्स्वव ॥ ३० ॥

मध्योर्ध्वगोऽप्युदानाख्य-
स्तुर्यगो हुतभुङ्मयः ।
विज्ञानाकलमन्त्रेशो
व्यानो विश्वात्मकः परः ॥ ३१ ॥

इति प्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तौ श्रीमदाचार्योत्पलदेवकृतायामागमाधिकारस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ

चतुर्थस्तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारः ।

स्वात्मैव सर्वजन्तूना-
मेक एव महेश्वरः ।
विश्वरूपोऽहमिदमि-
त्यखण्डामर्शबृंहितः ॥ १ ॥

तत्र स्वसृष्टेदंभागे
बुद्ध्यादिग्राहकात्मना ।
अहङ्कारपरामर्श-
पदं नीतमनेन तत् ॥ २ ॥

स्वस्वरूपापरिज्ञान-
मयोऽनेकः पुमान्मतः ।
तत्र सृष्टौ क्रियानन्दौ
भोगो दुःखसुखात्मकः ॥ ३ ॥

स्वाङ्गरूपेषु भावेषु
पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या ।

मायातृतीये ते एव
पशोः सत्त्वं रजस्तमः ॥ ४ ॥

भेदस्थितेः शक्तिमतः
शक्तित्वं नापदिश्यते ।
एषां गुणानां करण-
कार्यत्वपरिणामिनाम् ॥ ५ ॥

सत्तानन्दः क्रिया पत्यु-
स्तदभावोऽपि सा पशोः ।
द्वयात्मा तद्रजो दुःखं
श्लेषि सत्त्वतमोमयम् ॥ ६ ॥

येऽप्यसामयिकेदन्ता-
परामर्शभुवः प्रभोः ।
तेऽपि मिश्रा विभिन्नाश्च
तथा चित्रावभासिनः ॥ ७ ॥

ते तु भिन्नावभासार्थाः
प्रकल्प्याः प्रत्यगात्मनः ।
तत्तद्विभिन्नसंज्ञाभिः
स्मृत्युत्प्रेक्षादिगोचरे ॥ ८ ॥

अथ

चतुर्थस्तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारः ।

स्वात्मैव सर्वजन्तूना-
मेक एव महेश्वरः ।
विश्वरूपोऽहमिदमि-
त्यखण्डामर्शबृंहितः ॥ १ ॥

तत्र स्वसृष्टेदंभागे
बुद्ध्यादिग्राहकात्मना ।
अहङ्कारपरामर्श-
पदं नीतमनेन तत् ॥ २ ॥

स्वस्वरूपापरिज्ञान-
मयोऽनेकः पुमान्मतः ।
तत्र सृष्टौ क्रियानन्दौ
भोगो दुःखसुखात्मकः ॥ ३ ॥

स्वाङ्गरूपेषु भावेषु
पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या ।

मायातृतीये त एव
पशोः सत्त्वं रजस्तमः ॥ ४ ॥

भेदस्थितेः शक्तिमतः
शक्तित्वं नापदिश्यते ।
एषां गुणानां करण-
कार्यत्वपरिणामिनाम् ॥ ५ ॥

सत्तानन्दः क्रिया पत्यु-
स्तदभावोऽपि सा पशोः ।
द्वयात्मा तद्रजो दुःखं
श्लेषि सत्त्वतमोमयम् ॥ ६ ॥

येऽप्यसामयिकेदन्ता-
परामर्शभुवः प्रभोः ।
तेऽपि मिश्रा विभिन्नाश्च
तथा चित्रावभासिनः ॥ ७ ॥

ते तु भिन्नावभासार्थाः
प्रकल्प्याः प्रत्यगात्मनः ।
तत्तद्विभिन्नसंज्ञाभिः
स्मृत्युत्प्रेक्षादिगोचरे ॥ ८ ॥

तस्यासाधारणी सृष्टि-
रीशसृष्ट्युपजीविनी।
सैषाप्यज्ञतया सत्यै-
वेशशक्त्या तदात्मनः॥ ९॥

स्वाविश्रान्त्युपरोधाय
चलया प्राणरूपया।
विकल्पक्रियया तत्त-
द्वर्णवैचित्र्यरूपया॥ १०॥

साधारणोऽन्यथा चैष
सर्गः स्पष्टावभासनात्।
विकल्पहानेनैकाग्र्यात्
क्रमेणेश्वरतापदम्॥ ११॥

सोऽहं ममायं विभव
इत्येवं परिजानतः।
विश्वात्मनो विकल्पानां
प्रसरेऽपि महेशता॥ १२॥

मेयं साधारणं मुक्तः
स्वात्माभेदेन मन्यते।